

УДК 343.137.5

В. В. Романюк

УЧАСТЬ ПЕДАГОГА, ПСИХОЛОГА ТА ЛІКАРЯ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ ЩОДО НЕПОВНОЛІТНІХ

Уточнено коло фахівців, які можуть бути залучені до процесуальних дій під час кримінального провадження щодо неповнолітніх. Підтверджено доцільність обов'язкового залучення психолога не тільки під час проведення допиту, але й інших слідчих (розушукових) дій за участю неповнолітнього. Зазначено, що участь педагога, психолога та лікаря як спеціалістів є засобом включення до кримінального провадження щодо неповнолітніх неюридичних знань, що забезпечує індивідуальний підхід до неповнолітніх, притаманний для ювенальної юстиції.

Ключові слова: кримінальне провадження, неповнолітній, інститут застосування спеціальних знань, кримінальне судочинство, ювенальна юстиція.

Останнім часом багато уваги вчених-процесуалістів привертає інститут участі спеціалістів, який у новому КПК України отримав більш повну та змістовну регламентацію. Метою впровадження цього інституту є забезпечення повноти та всебічності досудового розслідування та судового розгляду кримінальних проваджень, у тому числі і щодо неповнолітніх.

Зазначимо, що питанням участі таких спеціалістів, як педагог, психолог та лікар у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх певною мірою присвятили свої роботи такі вчені, як: С. В. Белан, О. Х. Галімов, Є. М. Гідулянова, А. Є. Голубов, М. О. Карпенко, О. О. Левендаренко, В. Я. Марчак, Е. Б. Мельникова, Н. В. Павлюк, І. В. Пилипенко, О. Ю. Петечел, Х. К. Черновський та інші, напрацювання яких утворили змістовну теоретичну базу для удосконалення законодавства. Слід зауважити, що питання участі педагога, психолога та лікаря у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх після прийняття нового КПК України ще недостатньо опрацьовані кримінальною процесуальною наукою. Залучення цих спеціалістів¹ до кримінального провадження у КПК України регламентовано неоднозначно, тому серед науковців зазначене питання є дискусійним. Воно також є актуальним на шляху реалізації положень закону України «Про Загальнодержавну програму «Національний план дій щодо реалізації Конвенції ООН про права дитини» на період до 2016 року», а також забезпечення гарантування і захисту прав неповнолітніх. Це свідчить про необхідність ґрунтовного вивчення норм законодавства

¹ В контексті ст. 71 КПК України їх слід розглядати як відповідних спеціалістів, адже вони володіють спеціальними знаннями, зокрема у галузі психології, педагогіки та медицини, і можуть надавати консультації під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок.

та розроблення відповідних пропозицій щодо удосконалення чинного кримінального процесуального законодавства України в цій частині.

Метою статті є вивчення питання участі педагога, психолога та лікаря у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх. Визначена мета зумовила постановку й розв'язання таких завдань: уточнення кола фахівців, які можуть бути залучені до процесуальних дій під час кримінального провадження щодо неповнолітніх; визначити доцільність обов'язкового залучення психолога до кримінального провадження щодо неповнолітніх у частині отримання від нього консультативного висновку щодо особи неповнолітнього; розробити законодавчі пропозиції, що передбачають участь психолога під час проведення не тільки допиту, але й інших слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього.

Що стосується особливого кола суб'єктів, які беруть участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх, то до числа таких осіб слід віднести педагога, психолога, а також лікаря. Як слушно наголошується у фаховій літературі, їх участь, за умови належної її організації, слід розглядати не тільки як гарантію забезпечення прав та законних інтересів неповнолітніх, а і як обов'язкову умову ефективного провадження слідчих (розшукових) дій за участю таких осіб та підвищення ефективності роботи працівників слідчих підрозділів [1, с. 111; 2, с. 135; 3, с. 13]. З цим поглядом на їх роль ми повністю згодні. Відзначимо, що основні питання, пов'язані з участю педагога, психолога, лікаря стосуються форм використання їх спеціальних знань, характеру залучення цих осіб (обов'язкового або необов'язкового), а також уточнення кола фахівців, які можуть бути залучені до кримінального провадження щодо неповнолітніх.

Так, щодо форм використання спеціальних знань, то в науці їх поділяють на два види: процесуальні та не процесуальні. Критерієм поділу при цьому виступає наявність правової (процесуальної) регламентації відповідної форми використання спеціальних знань. Але, як ми вважаємо, що стосується діяльності спеціаліста (обізнаної особи), то якщо вона відповідає певним критеріям (зокрема здійснюється в межах процедур, передбачених КПК України; її результати мають доказове або організаційно-забезпечувальне щодо кримінальної процесуальної діяльності значення; така діяльність не заборонена і не суперечить основним засадам кримінального провадження), то подібні форми діяльності спеціаліста слід допускати до застосування, вважати процесуальними і використовувати в роботі працівників слідчих підрозділів. Таке розуміння цілком відповідає розширеному підходу законодавця до визначення форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві, що реалізований у новому КПК України. А щодо функціонального статусу цих обізнаних осіб, то залежно від того, яку саме роль виконує така особа, вона може свої спеціальні знання, як відмічено в літературі, використовувати як експерт, спеціаліст чи консультант [4, с. 165].

Виділяють такі форми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві: консультування, проведення психологічної експертизи неповнолітніх, взаємний обмін та спільне обговорення інформації, висунення обґрунтованих версій та визначення шляхів їх розв'язання, витребування необхідних матеріалів, огляд місця події, судово-медичне дослідження трупа; залучення психолога до участі у провадженні судової дії (участь спеціаліста) тощо. З урахуванням аналізу наведених точок зору науковців і з урахуванням позицій авторів КПК України щодо форм участі спеціаліста у кримінальному провадженні зазначимо, що його участь спрямована переважно на забезпечення здійснення цього провадження. Тому вважаємо, що форми участі спеціаліста доцільно виділяти залежно від мети та наслідків його участі у досліджуваному провадженні.

У контексті основних форм використання спеціальних знань у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх звернемо увагу на питання визначення конкретного спеціаліста, якого слід запросити до участі у слідчій чи іншій процесуальній дії. Це питання обумовлено тим, що КПК України не містить вказівок (чітких підстав), якого саме спеціаліста має залучити слідчий до участі у кримінальному провадженні чи стосовно випадку проведення конкретної процесуальної дії. У ст. 227, 491 КПК України лише вказано, що у процесуальних діях забезпечується участь педагога або психолога, а у разі необхідності – лікаря. У літературі звернуто увагу, що з огляду на сполучник «або» в ч. 2 ст. 227 КПК України логічно постає питання, чи може лікар замінити одного з цих спеціалістів або їх обох [1, с. 113]. Також щодо лікаря вказано, що «у кримінально-процесуальному законі передбачено можливість залучення до допиту неповнолітніх як спеціаліста не лише педагога, але й лікаря, причому закон не вказує, якої спеціалізації має бути такий лікар» [5, с. 31].

Вважаємо, що говорити про те, що той чи інший наведений у ст. 227, 491 КПК України спеціаліст може бути замінений іншим, не можна, як і не доцільно залучати до кримінального провадження будь-якого педагога, психолога, лікаря. Це пояснюємо тим, що кожна із вказаних у КПК України осіб (педагог, психолог, лікар) не тільки є фахівцем, який володіє спеціальними знаннями та навичками у конкретній галузі знань – педагогіці, психології, медицині, а й завдяки своїй спеціалізації забезпечує вирішення конкретних завдань та досягнення відповідних цілей слідчої чи іншої процесуальної дії. Відмічено, що кожного разу слід ставити питання щодо мети участі педагога та психолога у проведенні допиту та інших слідчих дій за участю неповнолітнього [1, с. 112]. Ми підтримуємо точку зору С. В. Белана у тому, що участь педагога повинна мати у своєму змісті надання допомоги слідчому, суду у встановленні контакту з неповнолітніми підсудними, свідками і потерпілими з урахуванням особливостей їх виховання, навчання, освіти, а участь лікаря має

полягати у залученні тих фахівців, які мають відношення до дитячих захворювань, у тому числі й нервово-психічних. Інакше кажучи, у законі мається на увазі участь не просто лікаря, а спеціаліста у галузі дитячої психології, тому має йтися про дитячого педіатра, невропатолога і психіатра [5, с. 31, 33–35] або психолога й педагога. Подібна позиція висловлена і авторами коментаря КПК України за редакцією В. Я. Тація, які вказують, що педагог повинен займатися вихованням і навчанням малолітніх або неповнолітніх такого ж віку, що і дитина, яка бере участь у слідчій дії. Психолог має бути фахівцем у галузі дитячої та юнацької психології [6, с. 570]. Щодо педагога, то зазначимо, що, по-перше, особа повинна перебувати на посаді, віднесеної до педагогічних працівників [7], а по-друге, бажано, щоб вона професійно займалася педагогічною діяльністю серед малолітніх або неповнолітніх. Судова практика йде тим шляхом, що лікар залучається для проведення допиту неповнолітнього підозрюваного (обвинуваченого), якщо внаслідок вчинення кримінального правопорушення неповнолітній отримав тимчасові психічні чи фізичні розлади здоров'я [8]. Звернемо увагу також на пропозицію О. Х. Галімова, який вказує, що за цією категорією кримінальних проваджень слідчому необхідно не тільки дати можливість вибору між спеціалістами в галузі педагогіки і психології, але й право користуватися допомогою одразу кількох спеціалістів [2, с. 139].

Отже, саме з урахуванням наведених міркувань слідчому, прокурору, судді і слід виходити під час вирішення питання, якого саме фахівця залучати до тієї чи іншої процесуальної дії. Недотримання подібних рекомендацій слідчими, за слушним зауваженням Н. В. Павлюк, призводить до невиконання спеціалістами покладених на них законом функцій, а їх участь у провадженні щодо неповнолітнього стає формальною [3, с. 13].

У межах нашого дослідження окрему увагу звернемо на участь психолога. Так, підтримуючи думку ряду науковців [3, с. 13; 5, с. 28; 9, с. 113; 10] та виходячи із аналізу правозастосовної практики щодо ролі та значення психологічних знань, вкажемо на доцільність обов'язкового залучення цього фахівця до кримінального провадження щодо неповнолітніх, у тому числі в частині отримання від нього консультаційного висновку щодо особи неповнолітнього. При цьому об'єктом консультування (вивчення) можуть бути особливості характеру неповнолітньої особи, окремі акти її поведінки, питання вікової психології, окремі аспекти підготовки та проведення слідчих дій за участі неповнолітнього та призначення експертизи щодо нього тощо. На подібний зміст можливої консультації психолога вказано і О. Ю. Петечелом [11, с. 176]. Тому ми повністю підтримуємо тих фахівців, які у своїх працях вказують на надання консультації психолога статусу джерела доказу. Отриманий унаслідок цього документ повинен бути долучений до матеріалів провадження, що може

бути або «на письмову вимогу органу дізнання, слідства, прокурора, суду, адвоката» [11, с. 177–178], або «здійснено шляхом допиту консультанта-психолога або направлення запиту до відповідних установ», подаватися в письмовій формі та мати офіційний характер [9, с. 112], або більш докладно регламентувати нормами кримінального процесуального законодавства участь спеціаліста-психолога під час проведення допиту неповнолітнього [3, с. 13]. І як варіант вчені пропонують ввести до КПК України норму «Допит спеціаліста», в якій передбачити процесуальний порядок допиту спеціаліста, яким можуть бути педагог, психолог, перекладач і інші обізнані особи, окрім судового експерта. [12, с. 362–363]. Вважаємо, що це буде не «ще один папірець», а дійсно корисний засіб, спрямований на вирішення цілої низки питань, які виникають під час кримінального провадження щодо неповнолітніх як особливій формі міжособистісного спілкування людей. Так, щодо використання спеціалістами, зокрема і психологом, певних знань зазначається, що своїми висновками спеціалісти допомагають суду з'ясувати обставини справи [4, с. 169], а отримані під час досудового слідства висновки спеціалістів із медицини, психології, педагогіки про неадекватний своєму віку фізичний, інтелектуальний рівень розвитку, недостатній рівень освіти можуть бути враховані судом як пом'якшуючі обставини [13, с. 125]. І. В. Озерський зазначає, що досвідчений психолог може скорегувати формулювання питань слідчого, підказати тактику проведення слідчої дії з урахуванням психологічних особливостей особи, допомогти створити неофіційну атмосферу, зменшити напруженість, занепокоєння особи тощо [10, с. 105–106].

На думку О. Ю. Петечела, використання психологів як консультантів, спеціалістів, експертів має бути звичайним явищем під час розслідування злочинів, особливо, вчинених неповнолітніми [11, с. 172]. Тому підтримаємо пропозицію, що бажаним є внесення в чинне законодавство змін, що передбачають участь психолога під час проведення не тільки допиту, але й інших слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього, а до цього часу, як відмічають С. В. Белан та Т. О. Луценко, варто звернути на це увагу у підзаконних актах та під час офіційного тлумачення [5, с. 36]. Тим більше, що певні передумови для цього вже є. Так, у листі Вищого спеціалізованого суду з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх» від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13 вказано, що з метою дотримання вимог ст. 485, 487 КПК України та надання суду об'єктивної інформації про особу неповнолітнього складається Звіт, із урахуванням якого суд зможе винести рішення, що буде відповідати найкращим інтересам неповнолітнього, де одним зі змістовних елементів звіту є дані про соціально-психологічні риси неповнолітнього [8].

Ще одним питанням використання спеціальних знань на досудовому розслідуванні у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх є обов'язковість чи необов'язковість участі педагога, психолога або лікаря у слідчій чи іншій процесуальній дії. Так, ст. 227 КПК України прямо передбачає, що під час проведення слідчих (розшукових) дій за участю малолітньої або неповнолітньої особи забезпечується участь педагога або психолога, а за необхідності – лікаря. Виходячи з імперативного характеру правового припису (участь саме забезпечується, а не може бути залучений чи інша умова), педагог, психолог, лікар є обов'язковими учасниками слідчих (розшукових) дій за участю цих осіб. Однак, якщо звернути увагу на спеціальну норму гл. 38 ст. 491 КПК України, яка регулює питання участі педагога, психолога або лікаря в допиті неповнолітнього підозрюваного, обвинуваченого, то в ній міститься правило, що участь цих спеціалістів на допиті забезпечується, по-перше, за рішенням слідчого, прокурора, слідчого судді, суду або за клопотанням захисника, а по-друге, якщо неповнолітній не досяг шістнадцятирічного віку або якщо його визнано розумово відсталим. У юридичній науці щодо конкуренції загальних та спеціальних норм йдеться про «суперництво» однорівневих правових норм по горизонталі, де спеціальні норми конкретизують зміст загальноправових положень та приймаються з метою досягнення загальною нормою максимальної ефективності, врахування специфічних суспільних відносин, що нею регулюються, а тому спеціальна норма має пріоритет перед загальною [14, с. 3–4]. Тому, обираючи варіант вирішення питання участі педагога, психолога, лікаря у слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього підозрюваного, зокрема допиті, слід начебто керуватися вимогами норми спеціальної – ст. 491 КПК України. В іншому випадку виникає ситуація, коли щодо інших слідчих (розшукових) дій за участю неповнолітнього участь зазначених спеціалістів на вимогу ст. 227 КПК України є обов'язковою, а у допиті неповнолітнього підозрюваного – з урахуванням вимог ст. 491 КПК України.

Вважаємо, що це – правова колізія, яка, з урахуванням наведених вище висновків щодо важливого значення участі педагога та психолога у досліджуваному провадженні, має негативний характер як для захисту прав неповнолітнього підозрюваного, так і для ефективності цього провадження. Зазначимо, що вже давно науковці відмічають необхідність «соціальної насиченості» або участі «непрофесійного елемента» (педагогів, психологів, лікарів) у кримінальному судочинстві щодо неповнолітніх і пропонували визнати їх участь під час провадження будь-якої слідчої дії за участю неповнолітніх як обов'язкову [2, с. 142]. Додамо, що за такого підходу взагалі слід говорити про обов'язковість їх участі під час провадження будь-яких процесуальних дій, частину яких складають слідчі (розшукові) дії.

Як шлях подолання вказаної колізії пропонуємо з урахуванням отриманих вище висновків, по-перше, ст. 227 КПК України викласти в редакції, яка б передбачала розповсюдження обов'язковості участі законного представника, педагога, психолога або лікаря у процесуальних, а не лише слідчих (розшукових) діях за участю малолітньої або неповнолітньої особи; по-друге, в ст. 490 КПК України включити посилання на ст. 226, 227 цього Кодексу; по-третє, ст. 491 КПК України викласти в іншій редакції із назвою «Стаття 491. Участь законного представника, педагога, психолога або лікаря в кримінальному провадженні щодо неповнолітніх».

Враховання наведених рекомендацій про участь у кримінальному провадженні щодо неповнолітніх педагога, психолога, лікаря, а також реалізація пропозицій із використання їх спеціальних знань сприятиме підвищенню ефективності цього провадження в цілому та приділенню першочергової уваги інтересам неповнолітніх.

Список використаних джерел: 1. Пилипенко І. Окремі проблеми застосування законодавства щодо участі неповнолітніх у кримінальному провадженні / Ігор Пилипенко // Публічне право. – 2013. – № 3 (11). – С. 110–118. 2. Галимов О. Х. Малолетние лица в уголовном судопроизводстве. – СПб. : Питер, 2001. – 224 с. 3. Павлюк Н. В. Процес формування показань неповнолітніх (інтерпретація та використання під час допиту) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Павлюк Наталія Вікторівна. – Харків, 2011. – 20 с. 4. Марчак В. Я. Використання спеціальних психологічних знань суб'єктами судочинства / В. Я. Марчак, Л. Р. Шувальська // Юридична психологія та педагогіка. – 2012. – Вип. 1 (11). – С. 164–173. 5. Белан С. В. Особливості залучення спеціаліста-психолога у кримінальному процесі / С. В. Белан, Т. О. Луценко // Проблеми екстремальної та кризової психології. – 2010. – Вип. 7. – С. 28–36. 6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар : у 2 т. Т. 1 / [О. М. Бандурка, Є. М. Блажівський, Є. П. Бурдоль та ін.] ; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова. – Харків : Право, 2012. – 768 с. 7. Про затвердження переліку посад педагогічних та науково-педагогічних працівників : постановою Кабінету Міністрів України від 14.06.2000 № 963 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/963-2000-п>. 8. Про деякі питання здійснення кримінального провадження щодо неповнолітніх : інформаційний лист Вишого спеціаліза. суду з розгляду цивіл. і кримінал. справ від 18.07.2013 № 223-1134/0/4-13 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v1134740-13>. 9. Черновський О. К. Обливість залучення спеціаліста-психолога та надання психологічних консультацій під час судового розгляду / О. К. Черновський // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2013. – Вип. 644 : Правознавство. – С. 110–114. 10. Озерський І. В. Юридико-психологічний зміст допиту в кримінальному процесі України / Озерський І. В. // Юридичний науковий електронний журнал. – 2014. – № 2. – С. 103–106 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.lsej.org.ua/2_2014/30.pdf. 11. Петечел О. Ю. Форми використання спеціальних психологічних знань щодо неповнолітніх учасників досудового слідства / Петечел Олександр Юрійович // Збірник наукових праць викладачів Юридичного інституту. – Івано-Франківськ : Прикарпат. нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2012. –

С. 171–183. **12.** Єгупенко В. В. Участь педагога при провадженні кримінальних справ щодо неповнолітніх у суді / В. В. Єгупенко // Форум права. – 2010. – № 4. – С. 360–363 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/FP_index.htm_2010_4_55.pdf. **13.** Карпенко М. О. Участь захисника у кримінальних справах про злочини неповнолітніх [Електронний ресурс] / Карпенко М. О. // Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права. – 2002. – № 4. – С. 124–127. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Unzap_2002_4_25.pdf. **14.** Бойко В. В. Конкуренція правових норм. Загальнотеоретична характеристика / В. В. Бойко // Часопис Національного університету «Острозька академія». Серія «Право». – 2012. – № 1 (5). – 14 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2012/n1/12bvvnzh.pdf>.

Надійшла до редколегії 19.12.2014

Романюк В. В. Участие педагога, психолога и врача в уголовном судопроизводстве в отношении несовершеннолетних

Уточнен круг специалистов, которые могут быть привлечены к участию в процессуальных действиях в ходе уголовного производства в отношении несовершеннолетних. Подтверждена целесообразность обязательного привлечения психолога не только во время проведения допроса, но и других следственных (розыскных) действий с участием несовершеннолетнего. Указано, что участие педагога, психолога и врача как специалистов является средством включения в уголовное производство в отношении несовершеннолетних неюридических знаний, что обеспечивает индивидуальный подход к несовершеннолетним, присущий для ювенальной юстиции.

Ключевые слова: уголовное производство, несовершеннолетний, институт применения специальных знаний, уголовное судопроизводство, ювенальная юстиция.

Romaniuk V. V. Participation of a teacher, psychologist and physician in the criminal proceedings against minors

The relevance of the research concerning participation in the criminal proceedings against minors such specialists as a teacher, psychologist and physician is due to the creation of the juvenile justice system in Ukraine.

It is noted that the main issues related to the participation of teachers, psychologists and physicians concern the forms of using their expertise, the nature of involving these persons (mandatory or optional), and adjusting the range of professionals, who may be involved in criminal proceedings against minors. The range of persons, who may be involved in the criminal proceedings against minors such as a teacher, psychologist or physician, is specified. It is noted that the participation of these professionals is a mean of inclusion of non-legal knowledge in the criminal proceedings against minors as a special type of procedural activity, providing individual approach to minors. It is stressed that a teacher or psychologist as specialists must assist an investigator, prosecutor, court to clarify the circumstances of the case, without their legal assessment. The feasibility of mandatory involvement of a psychologist in

criminal proceedings against minors in terms of getting close consultation conclusion as to the identity of a minor is confirmed. The necessity of legislative proposals that involve the participation of a specialist-psychologist during either questioning or other investigative (search) actions involving minors is stated. It is concluded that participation of a teacher, psychologist, physician in criminal proceedings against minors regarding the use of their expertise will improve the efficiency of the proceedings in general and concentrating attention on the interests of a minor.

Keywords: criminal proceedings, minor, institution of expertise application, juvenile justice.

